

ПРОБЛЕМИ РЕЛІГІЙНОГО НАВЕРНЕННЯ, ТЕОРІЯ «ПРОМИВКИ МОЗКУ» І РЕЛІГІЙНА СВОБОДА

Анатомія процесу приєднання особи до релігійної спільноти становить серйозну проблему не лише для соціології та психології релігії, але й для юридичної науки. Особливо, коли йдеться про новітні релігійні рухи (передовсім, так звані «непопулярні»), а також до релігійних спільнот, які практикують жорсткі форми відсторонення від світу (наприклад, чернечі згромадження). Між тим, поведінка особи, яка приєднується до нових релігійних рухів (НРР), змінюється настільки радикально, що її близьким важко уявити, що це могло статися без якогось дуже потужного стороннього впливу на психіку новонаверненого, причому впливу, який зробив конвертита цілковито безпорадним перед прищеплюваними йому/їй ідеям і цінностями. За цих умов теорії “промивання мозку”, маніпулювання свідомістю пропонують струнку схему пояснення насправду складного соціально-психологічного процесу і стають своєрідним „подарунком” і для батьків, які нездатні пояснити зміни в поведінці своїх дітей, і часом навіть для правоохоронних органів.

За випадковим, швидше за все збігом обставин восени 2005 р. італійський Сенат виключив з порядку денного законопроект про маніпулювання свідомістю, а через два тижні у Верховній Раді України був зареєстрований Проект Закону „Про внесення змін та доповнень до Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації”, підготовлений народним депутатом В. Л. Співачуком (Соціалістична партія України)¹. Відкладення італійського законопроекту пояснювалася його сильною критикою з боку наукового співтовариства; внесення закону до українського парламенту - “окремими маніпуляціями з емоційно-вольовою сферою людини та схильністю багатьох людей до навіюваності, тобто схильності підпадати під психологічний вплив іншої людини”. Важко сперечатися – одні люди дійсно більш навіювані, ніж інші. Неможливо заперечити й те, скажімо, що на навіюваність особи може впливати емоційне та психологічне перенавантаження, тривалість стресів, втрата соціальних орієнтирів або цінностей, зниження власної самооцінки, тимчасові розлади психічної діяльності.

Розробники законопроекту виокремлюють у загальній масі релігійних організацій України ті з них, які використовують у своїх цілях навіюваність, називають такі організації тоталітарними і вимагають їх законодавчо заборонити. Тоталітарну релігійну секту законотворці визначають як “релігійну організацію, діяльність якої спрямована на порушення прав і свобод громадян шляхом використання заходів небезпечного психологічного впливу”. У свою чергу, під „небезпечним психологічним впливом” у законопроекті пропонують розуміти “психологічний вплив та інші маніпуляції з емоційно-вольовою сферою людини, з використанням емоційних та психологічних перенавантажень, стресів, індивідуальної схильності до навіюваності, безвілля, недостатнього розумового розвитку і незрілості емоційно-вольової сфери особи”. Відтак, будь-яку, причому дуже респектабельну церкву можна затаврувати як “тоталітарну”. Нічні чування, екзорцизм, які практикуються і в православній, і в католицькій церквах, – це психологічний вплив, який веде до психологічного перевантаження. Або: якщо священники повторюють вірним впродовж ось вже вісімдесяти поколінь, що „Христос при дверях”, то

* Провідний науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, доктор філософських наук.

¹ Проект Закону України „Про внесення змін та доповнень до Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації”, внесений народним депутатом України Співачуком В. Л. 6 жовтня 2005 року
// <http://www.rada.gov.ua:8080/pls/zweb/webproc34?id=&pf3511=26000&pf35401=80138>

чи не звинуватять когось з них у маніпуляціях і використанні легковірності недостатньо зрілих осіб на тій підставі, що Ісус досі ще не прийшов?

Насправді такий законопроект не дає жодних об'єктивних критеріїв для визначення шкідливості чи нешкідливості психологічного впливу і може легко стати джерелом зловживань. Міжнародна практика свідчить, що всі такі спроби закінчувалися провалом, а французький закон 2000 року, який нібито мав захистити громадян Французької республіки від небезпечного психологічного впливу, по-перше, викликав хвилю різкої критики як від правозахисників так і релігійних діячів, а по-друге, виявився мало, м'яко кажучи, дієвим. Адже у демократичному суспільстві не вдається на око, виходячи з власних симпатій і антипатій, визначати вплив якої релігії є благотворним, а який – небезпечним.

Сама ідея, що особа кардинальних змінюється внаслідок маніпуляції її свідомістю і застосування до неї якихось спеціальних заходів, з'явилася після Корейської війни, коли стало відомо про антиамериканські заяви, зроблені деякими американськими військовополоненими. Дехто з них навіть відмовився повернутися додому в США після укладення перемир'я. Тоді американський журналіст Е. Хантер зробив припущення, що військовополонених піддавали особливому різновиду індоктринації. Однак дослідження психіатрів і психологів, які вирушили в Корею відразу після припинення вогню, не підтвердили це припущення. Виявилось, що особа здатна пристосувати свою поведінку для отримання певних вигод – теплою одягу чи додаткового харчування, але не прийняти проти своєї волі якісь ідеї. Але припущення Хантера було все таки сприйнято громадською думкою і набуло популярності.

Наступним випадком, який набув широкої відомості, стала справа Петті Херст – нащадка знаменитого медіа магната. 1975 року її було викрадено з помешкання в Каліфорнії, а через деякий час в газетах з'явилось фото – Петті з гвинтівкою бере участь у пограбуванні банку. Коли Херст, яка приєдналася до лівацького парамілітарного угруповання (SLA), було зрештою заарештовано, її адвокати побудували захист на тому, що їхнього клієнта було піддано процедурі промивання мозку, що вона втратила волю і не може відповідати за власні вчинки. Після цього з проблеми було видруковано величезну кількість літератури, з'явилася ціла низка судових прецедентів, але міфи, визнані “псевдонауковими”, досі не вийшли з обігу остаточно.

Стисло аргументи проти “промивання мозків” або “розумової дестабілізації” виглядають таким чином. По-перше, спроби “перетворення мислення”, які здійснювалися в “таборах перевиховання” Китаю та Північної Кореї, а також, за деякими відомостями ЦРУ, в більшості своїй все-таки зазнали цілковитої невдачі. Важко припустити, що фахівцям, які діяли в сприятливих для своїх експериментів умовах, не вдалося досягти результатів, яких, нібито легко досягають релігійні лідери-непрофесіонали.

По-друге, питома вага тих, хто приєднався до НРР і полишив їх впродовж перших же років дуже великий. Це не могло б статися в разі встановлення надійної залежності неофітів від лідерів. Далі, соціологи, які вивчали контрверсійні релігійні групи, не знайшли там якихось особливих механізмів переконання, котрі відрізняли б їх від багатьох соціальних спільнот. Хоча, як стверджує колишній президент Американської психологічної асоціації Ф.Зимбардо, впливи багатьох НРР, не відрізняючись за змістом, є більш інтенсивними, глибокими і масштабними. Зрештою – і це слід визнати головним – соціологи і психологи пропонують насправді обґрунтовані моделі повернення і приєднання до НРР².

Очевидно, до того ж, що міф про “промивання мозку” став випробуванням системи “депрограмування” або примусового “позбавлення залежності від культів”, яка знайшла

² Див. зокрема: Richardson James T. The Psychology of Induction: A Review and Interpretation // Cults and New Religious Movements. A Report of the American Psychiatric Association. Ed. by Marc Galanter. – Washington, 1989.-P.211-239.

свого застосування в деяких країнах світу. Він (міф) виходить також з відмові людині у відповідальному виборі і свободі, а тому є не лише антинауковим, але й антихристиянським.

Однак, як справедливо відзначають фахівці з проблеми, руйнування таких міфів не повинно супроводжуватися конструюванням контрміфів. Адже, пише відомий італійський дослідник, директор Центру з вивчення новітніх релігій (Cesnur) М. Інтровіньє, хоча розумової дестабілізації не існує, нечесні засоби введення в оману, психологічний тиск мають місце. І в деяких випадках подібні практики підпадають під дію кримінального законодавства. “Закони треба застосовувати: від релігії слід вимагати не меншої чесності, а ніж від комерційних підприємств. Треба захищати слабкого споживача, включно зі споживачами духовних благ, - пише М. Інтровіньє. – Вільний вибір (тією мірою, в якій він може існувати, бо абсолютно вільного вибору не буває), – не завжди вибір гарний, прийнятний і гідний поваги... Величезна різниця полягає не між вільним і не вільним вибором, а між вибором добра і зла... Теорії промивання мозків посилюють релятивізм, оскільки, звичайно, такий вибір заперечується як невільний псевдовибір і можна й надалі підтримувати ідею, що справжній вибір завжди є позитивним³. Іншими словами, підстави для громадського занепокоєння новітніми (як, втім, і “усталеними”) релігійними рухами, існують. Важливо сфокусувати це занепокоєння.

Такі спроби, зокрема, неодноразово здійснювала Парламентська Асамблея Ради Європи. Ще у квітні 1984 р. комітет Європарламенту у справах молоді, культури, освіти й спорту представив доповідь “Про активність деяких новітніх релігійних рухів у країнах Європейської співдружності” (за ім'ям доповідача вона отримала назву “доповідь Коттрела”)⁴.

У ній згадано рухи, які викликали занепокоєність громадськості тими чи іншими діями. І хоча підкреслюється, що повна свобода релігії та думки є неоскарженою цінністю і що Європарламент не має права засуджувати ані ті чи інші вірування, ані релігійні практики, доповідь Коттрела пропонує 13 критеріїв, які варто визнати країнам – членам Євросоюзу для визначення меж легітимності релігійної активності. А саме:

1. Неповнолітні не повинні примушуватися до членства в русі і приймати урочисті обітницькі, які б визначали спосіб їхнього життя на тривалу перспективу.
2. Слід надавати необхідний період для роздумів про майбутню участь у релігійній організації.
3. Після приєднання до організації новонаверненому повинна надаватися можливість контактувати з родиною і друзями.
4. Члени організації, які вже розпочали курс навчання, не повинні примушуватися до того, аби його покинути.
5. Повинні поважатися такі індивідуальні права, як право залишати організацію, право контактів з довіллям (персонально або поштою чи телефоном), право на незалежну пораду стосовно участі в русі, право в будь-який час звернутися за медичною допомогою.
6. Ніхто не може примушуватися до порушення законів, у тому числі й до збору грошей через організацію жебракування чи проституції.
7. Рухи не повинні домагатися постійних зобов'язань від потенційних рекрутів, наприклад, студентів чи туристів, які завітали до тієї чи іншої країни.
8. Під час рекрутування до організації її назва і принципи повинні бути негайно правдиво повідомлені.

³ Интровинье Массимо. Споры о «промывании мозгов» и об «умственной дестабилизации».- В кн.: Крылова Г.А. Свобода совести на весах правосудия. - М., 1998. – С. 295-297.

⁴ Див.: Report on Behalf of the Committee on Youth, Culture, Education, Information and Sport on the Activity of Certain New Religious Movement Within the European Community. – EUR. PARL. DOC.1-47/84.

9. На запит компетентних органів рухи повинні повідомляти адресу чи приблизне місцезнаходження своїх членів.
10. Новітні релігійні рухи повинні страхувати тих, хто знаходиться на їхньому утриманні, а на тих, хто працює на НРР, повинні поширюватися всі закони про соціальне страхування відповідної країни.
11. Якщо особа подорожує закордоном в інтересах релігійної організації, та повинна взяти на себе відповідальність на повернення її додому, особливо у випадку захворювання.
12. Листи, а також інформація про телефонні дзвінки від рідних членів рухів повинні передаватися їм негайно.
13. Якщо рекрутований до організації має дітей, вона повинна зробити все від неї залежне для подальшого навчання й охорони здоров'я цих дітей, уникаючи обставин, що загрожують їхньому добробуту.

Доповідь Коттрела пояснює, що йдеться не про спроби взяти під державний контроль релігійну активність або індивідуальне право сповідувати ту чи іншу релігію. “Але, – підкреслюється в ній, – якщо особа зазнала соціальної або ментальної катастрофи внаслідок втягнення [до НРР], чи не повинно суспільство допомогти їй? Якщо людину відібрали від її сина, доньки, родини і друзів, чи можна це ігнорувати? Так само, якщо відібрали їхні гроші і майно, маючи натомість фальшиві обіцянки, то чи не потрібно на це адекватно реагувати?” В доповіді визнавалося, що наявні правові рамки в кожній країні – члені ЄС є достатніми для розв'язання проблем, які виникають навколо НРР, але вона рекомендувала створити спеціальні парламентські комісії з дослідження цих проблем. Ця пропозиція була прийнята неоднозначно, але чотири країни – члени ЄС (Австрія, Бельгія, Німеччина і Франція) все ж створили такі комісії.

Взагалі в Західній Європі, дуже чутливій до порушень індивідуальних свобод, всілякі спроби їхнього обмеження, навіть обґрунтовані, викликали широкий протест. Університетські професори, правозахисні організації, представники релігійних меншин критикували уряди Німеччини, Франції, Бельгії, Швейцарії. Зрештою 11 вересня 1997 р. Марія Бергер, доповідач Комітету з громадянських свобод і внутрішніх справ Європарламенту, представила проект доповіді про культу у країнах ЄС, де заперечувалась необхідність якогось спеціального антикультівського законодавства. У проекті йшлося про неприпустимість ранжування релігій з боку органів влади і ведення якихось офіційних списків культурів.

Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЕ) “Протиправні дії сект” (№1412, 1999 р.) говорить про те, що немає необхідності давати визначення, що таке секта і чи є вона релігійним утворенням, але певне занепокоєння діями груп, які вважаються сектами, має під собою підстави. ПАРЕ пропонує пересвідчитись при визначенні у ставленні до тієї чи іншої релігійної групи, наскільки її діяльність відповідає принципам демократичного суспільства і, зокрема, положенням статті 9 Європейської Конвенції з прав людини. Асамблея закликає уряди країн-членів Ради Європи до створення незалежних інформаційних центрів для одержання неупередженої інформації про групи релігійного, езотеричного та спірітуального характеру; включати відомості про історію окремих віровчень до навчальних програм загальноосвітніх шкіл; підтримувати створення неурядових організацій жертв або родин жертв різного роду релігійних груп, особливо в країнах Центральної та Східної Європи; гарантувати суворе дотримання законодавства про обов'язкове відвідування школи дітьми та вживати заходів у разі його недотримання. Водночас наголошується, що до неправомірних дій, які вчиняються від імені згаданих груп, необхідно застосовувати звичайний правовий інструментарій, передбачений

цивільним та кримінальним законодавством. Підкреслюється також необхідність недопущення будь-якої дискримінації релігійних меншин⁵.

У Німеччині громадська занепокоєність діяльністю деяких НРР, передовсім Церкви сайєнтології, призвела до дуже гострих дискусій. Випадки звільнення з роботи за належність до сайєнтологічного руху, бойкоту бізнесменів-сайєнтологів, залучення правоохоронних відомств для відстеження діяльності сайєнтологів і харизматів викликали різку критику за кордоном і низку протестних петицій до канцлера ФРН. (Найбільш відомим з них став відкритий лист 34 знаменитих акторів (січень 1996 р.), серед яких Дастін Хоффман, Ларі Кінг, Олівер Стоун та інші).

Занепокоєння спричинилося до створення спеціальної парламентської комісії (т. зв. Enquete Commission), до якої увійшли 12 депутатів і стільки ж експертів. Комісія працювала два роки, на її діяльність було витрачено 2 млн. марок. Результатом стала 602-сторінкова доповідь про НРР та психогрупи в Німеччині. Комісія зрештою дійшла висновку про відсутність загрози суспільству з боку НРР; вона не визнала збирання грошей у цих групах як принципово відмінне за своїми механізмами від тих, що функціонують у багатьох соціальних групах; так само небезпека для здоров'я визнана не більшою, ніж в інших соціальних структурах. Водночас комісія запропонувала 20 рекомендацій. Серед них: застосовувати звичайне законодавство в разі, якщо котрась з груп чинить психологічний тиск на вірних, створити спеціальні фонди й центри інформування молоді про НРР, продовжити вивчення Церкви сайєнтології тощо. Висновки комісії не були сприйняті однозначно: антикультівські сили знайшли їх занадто поміркованими, а деякі науковці - недостатньо об'єктивними. Останні вказували на членство в комісії представників великих німецьких церков і на тенденцію перетворення комісії на ідеологічного вартового собаку, "мисливця за культурами".

Бельгійська парламентська комісія у спеціальній доповіді (1997 р.) визначила як культу 189 релігійних груп. Серед них такі різні спільноти як місія Аміш, дві буддистські групи, католицька Опус Деї, 21 євангелічна спільнота, квакери та сатаністи. (Натомість, відзначимо, у Швейцарії та Швеції було відкинуто необхідність державного втручання у справи „сект” і „культів”)⁶.

Найбільше ж занепокоєння викликав французький "антикультівний" закон від 12 червня 2001 р. Він передбачає розпуск корпорації або асоціації, активність якої спрямована на встановлення психічної залежності осіб, які беруть участь у діяльності таких організацій, і порушує права людини та фундаментальні свободи; а також якщо ці асоціації або їхні функціонери будуть неодноразово спіймані на брехні, нелегальній медичній діяльності та кримінальних правопорушеннях. Причому з преамбули закону стає зрозумілим, що ця суміш контролю над свідомістю й кримінальними діями і є визначенням "секти" або "культу", яке відтепер стає юридичною категорією. Процедура розпуску є, однак, судовою, хоча її може розпочати не лише прокурор, але й будь-яка фізична особа, яка має інтерес до цієї проблеми. Особам, котрі братимуть участь у спробах відновлення розпущених асоціацій, загрожує трирічне ув'язнення та штраф у сумі 300 тисяч франків.

Утворення будь-яких офісів, установ, церков, рекламна діяльність асоціацій, що підпадають під визначення "сект", забороняється на відстані 200 метрів від шкіл, лікарень, будинків перестарілих тощо. Порушення цього припису карається дворічним ув'язненням і 200 тисяч франків штрафу. Культурі й секти також можуть бути позбавлені дозволу на користування приміщеннями; за всіляку пропаганду, спрямовану на молодь (вік не уточнено), накладається штраф - 50 тисяч франків, який може бути стягнутий як з організації, так і з особи.

⁵ Див.: Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи 1412 (1999) "Протиправні дії сект" // Людина і світ. - № 9. - С.25-26.

⁶ Bromley, David, editor. Cults, Religion, and Violence. - West Nyack, NY, USA: Cambridge University Press, 2002. p 233.

Спеціальна стаття встановлює покарання за “маніпуляцію свідомістю” (дворічне ув’язнення та 200-тисячний штраф і 5 років ув’язнення та 500 тисяч штрафу, якщо таке маніпулювання призведе до хвороб, розладів тощо).

Цьому закону передували складні дискусії і робота спеціальної парламентської комісії (утворена 11 липня 1995 р.), яка підготувала доповідь з критеріями належності релігійної групи до категорії “сект”. Серед них: психологічна дестабілізація, надмірні фінансові вимоги, ізоляція, протизаконна медична практика, антисоціальна риторика, сексуальні зловживання, порушення громадського спокою тощо. До категорії проблемних релігій тоді потрапило 172 організації, яких було розділено на 12 груп: релігії нового віку, альтернативні, орієнталістські, синкретичні, євангелічні та псевдокатолицькі, апокаліптичні, неоязичницькі, сатаністські, цілительські, окультні, психоаналітичні та уфологічні. Хоча включення в цей перелік не тягне за собою якихось санкцій і не має юридичного значення, вже само його існування було сприйнято вельми критично⁷. Порівняно недавня місія до Франції спеціального доповідача ООН також засвідчила наявність в цій країні проблем у сфері свободи совісті і релігії.

Міжнародна реакція на закон була дуже критичною; оглядачі відзначали довільність критеріїв, покладених у визначення “проблемних релігій” та антидемократичність проекту. Оскільки саме на французький закон дуже часто покликаються антикультисти в Україні, необхідно зазначити, що його положення викликали і серйозні сумніви Парламентської Асамблеї Ради Європи. Ці сумніви були зафіксовані в Резолюції ПАРЄ № 1309, ухваленій 18 листопада 2002 року. Резолюція закликає французький уряд переглянути Закон.

Взагалі коло по-справжньому проблемних НРР, спільнот, чия безпосередня діяльність призвела до загибелі людей, можна окреслити більш-менш визначено. Це б рухів, члени яких здійснили суїцид або стали жертвами зіткнень з властями: Гілка Давидова, Небесна Брама, рух Джефрі Лундгрена, Сонячний храм та Рух за відновлення десяти заповідей, а також два рухи, чия агресія була спрямована назовні – їхніми жертвами стали не члени групи: Аум Синрикьо і “Сім’я” Чарлза Мансона.

Але, коли йдеться про „маніпулювання свідомістю”, „промивку мозків”, „програмування”, „примусове переконання” (останній термін використовувала як синонім „промивки мозків” „мати антикультизму” Маргарет Сінгер (1921-2003)), то в переважній більшості випадків у цьому звинувачуються трохи не всі НРР.

Очевидно, адекватною реакцією на проблему в українському контексті мали б стати передовсім два таких кроки. По-перше, має сенс видати „Білу книгу”, де б під однією обкладинкою були зібрані перекладені українською мовою міжнародні документи, судові рішення, експертні оцінки соціологічних, психологічних і психіатричних асоціацій з питань „маніпулювання свідомістю”, „промивки мозків”, „програмування”, „депрограмування”, „примусового переконання” тощо. Корпус цих документів вже є дуже значним, але він лишається невідомим не лише законодавцям, але й переважній більшості фахівців, які займаються тими чи іншими аспектами НРР.

По-друге, було б доцільно зібрати конференцію за участю не лише професійних релігієзнавців, але й депутатів Верховної Ради, а також тих, хто так чи інакше представляє антикультистський напрям сприйняття феномену новітніх релігійних рухів. Такі конференції, як свідчить міжнародний досвід, проходять дуже непросто⁸, але вони дають змогу чесного обміну інформацією і відокремлення фактів й наукових підходів від міфів і за давнених стереотипів.

⁷ Див.: France: The Status of Religious Freedom. – The Rutherford Institute. March 1997. – P.5.

⁸ Див.: Massimo Introvigne. A Chapter in the Life of Eileen Barker: the American Psychological Association, brainwashing controversies and the Great Cult Apologist Conspiracy // Challenging Religion. Essays in honour of Eileen Barker. – London and New York: Routledge, 2003. – P.82-90.